

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Після закінчення Другої світової війни опубліковано велику кількість статей, монографій та збірників, у яких дослідники осмислювали цей найтрагічніший період всесвітньої історії. Інтерес до цієї війни можна пояснити передовсім тісним зв'язком її наслідків із важливими проблемами сучасності. У повоєнний час у Союзі Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) трактували історію згідно з офіційними ідеологемами і пропонували політизовані інтерпретації подій, замовчуючи інші, на що впливали ненаукові мотиви. Однак глибокі геополітичні зміни в результаті краху комуністичної системи у Східній Європі актуалізували зміну підходів до вивчення багатьох сторінок минулого. У багатьох пострадянських країнах у процесі дослідження складних питань Другої світової війни вдалося подолати застарілі ідеологічні догми та пропагандистські схеми. Усе це стимулювало переосмислення багатьох неоднозначних історичних подій, процесів та явищ. Однією із найдискутованіших тем була проблема творення і використання Німецьким Райхом іноземних військових формувань у 1939–1945 рр. Особливу увагу вчених привернула ще донедавна “закрита тема” – боротьба громадян Радянського Союзу в лавах німецьких військ.

Оскільки українські землі були однією з головних арен німецько-радянського воєнного протистояння й десятки тисяч українців добровільно або примусово воювали у різних формуваннях Збройних сил (ЗС) Німеччини, служба іноземців у їх складі безпосередньо стосується України. Однак у нашій країні, як і в СРСР, майже півстоліття цю проблему не піддавали ретельному науковому розгляду. Тільки після проголошення державної незалежності України почалася поступова переоцінка багатьох суперечливих історичних подій. Наукова актуальність монографії зумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії комплексного дослідження проблеми. В Україні тема вивчена фрагментарно й документальних матеріалів для підготовки фундаментальних досліджень з проблеми недостатньо. Доцільно ґрунтовно опрацювати зарубіжні архівні матеріали і з'ясувати ті питання, які ще не опрацьовані належно науковцями. Саме необхідність комплексного дослідження політики військово-політичних організацій нацистської Німеччини щодо іноземних збройних формацій Райху та висвітлення їх історії і зумовила потребу написання цієї праці.

Об'єкт дослідження – німецькі центральні й окупаційні політичні та військові установи, а також укомплектовані з іноземців військові формування у складі Збройних сил Німеччини у 1939–1945 рр.

Предмет дослідження – політика Німецького Райху щодо укомплектованих з іноземців збройних формацій німецької армії, зокрема, причини творення, формування та використання згаданих військових одиниць і мотиви їхніх військовослужбовців, що спонукали їх воювати на боці Вермахту.

Мета дослідження – аналіз засад політики та практичної діяльності урядових і військових установ націонал-соціалістичної Німеччини щодо творення й використання іноземних збройних формувань у роки Другої світової війни. Особливу увагу зосереджено на формаціях, укомплектованих у 1941–1945 рр. із представників народів, котрі проживали на території країн у межах Радянського Союзу станом на 22 червня 1941 р.

У процесі роботи передбачено вирішити такі завдання:

- з'ясувати ступінь опрацювання проблеми в історичній літературі, окреслити на підставі аналізу наукових праць недостатньо розроблені питання, визначити напрями дослідницьких пошуків і концептуальні підходи з тематики дослідження;
- виявити, систематизувати й класифікувати історичні джерела до теми з урахуванням маловідомих або невідомих досі архівних матеріалів;
- проаналізувати розбіжності у політичних критеріях Німецького Райху під час вербування та військового використання різними його установами представників державних і бездержавних народів;
- дослідити вплив різних урядових структур Райху в процесі творення національних підрозділів, частин та з'єднань на фоні боротьби між ними за компетенції та владні повноваження й виявити розходження у поглядах і політиці щодо пропагандистського, політичного і військового використання іноземних формувань ЗС Німеччини;
- простежити вплив расових мотивів і воєнних цілей націонал-соціалістичної Німеччини на вирішення політичних питань під час творення інонаціональних військових формацій у складі її війська і як нацистські глобальні геополітичні стратегічні плани узгоджувалися з ситуативними тактичними заходами німецьких відомств різних рівнів;
- висвітлити особливості політики Райху щодо різних країн та її вплив на рішення у справі творення військових формацій із представників різних народів;
- визначити мотивацію творення різних іноземних військових формувань німецького війська, а також статус і чисельність їх військовослужбовців;
- висвітлити пропагандистські заходи під час творення й використання іноземних формувань німецької армії у боротьбі на Східному та Західному фронтах;
- з'ясувати вплив різних ситуацій у ході війни на політичні рішення владних установ Третього Райху в справі збройних формувань німецького війська, укомплектованих з іноземців;
- оцінити місце та роль іноземних формувань у складі ЗС Німеччини у роки Другої світової війни як чинника “політичної війни” та реальний бойовий потенціал цих формацій;
- проаналізувати політику країн антигітлерівської коаліції щодо військовослужбовців іноземних підрозділів ЗС Німеччини наприкінці й у перші роки після закінчення Другої світової війни.

Зважаючи на те, що історію західноєвропейських збройних формувань ЗС Німеччини у 1939–1945 рр. ґрунтовно досліджено у працях інших науковців, автор зосередив увагу передовсім на характеристиці політики щодо військових формацій із жителів територій, що на початку німецько-радянської війни перебували у складі СРСР. Здійснено тільки загальний компаративний аналіз творення й використання західноєвропейських військових одиниць. Увагу приділено насамперед формаціям, укомплектованим із мешканців євразійського простору, передусім Східної Європи, зокрема, України, Білорусі, окремих регіонів Росії та держав Балтії, а також намічених для окупації країн Кавказу та Середньої Азії. З родів військ основну увагу приділено іноземним формуванням у сухопутних військах й у своєрідному окремому роді ЗС Третього Райху – військах СС (Ваффен-СС), оскільки основний тягар бойових дій було покладено на сухопутні військові сили; порівняно з ними вербування іноземців до Військово-повітряних сил (ВПС) та Військово-морського флоту (ВМФ) Німеччини практикували у значно менших масштабах. Укомплектованим з українців формаціям

ЗС Німеччини присвячено дві монографії автора¹, тому в цьому дослідженні “український сюжет” теми заторкнута тільки у контексті характеристики історії інших інонаціональних формувань, що діяли на боці Вермахту, й переважно на підставі тих джерельних матеріалів, які не використано у попередніх книгах.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють в основному 1939–1945 рр.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію націонал-соціалістичної Німеччини й окупованих нею чи залежних від неї країн або держав, котрі нацисти розглядали як гіпотетичних союзників або об’єкти завоювання у роки Другої світової війни.

Методи дослідження. Методологічною основою праці та її теоретичним підґрунтям є методи аналізу та синтезу. Для комплексного вивчення теми поєднано також інші загальнонаукові методи: дедуктивний та індуктивний, типологізації, аналогій, абстрагування, системно-структурний, послідовних порівнянь. Використано спеціальні історичні методи: історичний (історично-генетичний), порівняльно-історичний, історично-системний, періодизації, ретроспективний, історичної реконструкції та історичних аналогій. Завдяки методу аналізу, наприклад, вдалося розглянути еволюцію політики щодо іноземних мілітарних формувань у контексті воєнних змін, що відбувалися унаслідок фронтових дій. Згаданий метод допоміг дослідити політичні заходи правлячих кіл нацистської Німеччини у роки війни у складних та критичних ситуаціях, коли виникла необхідність поєднання у справі цих формацій інтересів різних конкуруючих відомств Третього Райху та з’ясувати, чи мала така політика перспективи тощо. Застосування системно-структурного методу також сприяло структуризації проблеми на окремі тематичні аспекти. Використання порівняльно-історичного методу дало змогу критично осмислити процес та підсумки діяльності різних відомств Райху, зіставити їхні позиції щодо творення іноземних формувань із представників різних народів і порівняти різні політичні лінії, які німецькі інстанції водночас впроваджували щодо представників різних національностей у ЗС Німеччини. Застосування методу періодизації допомогло з’ясувати еволюцію політики Райху щодо залучення іноземців до участі у бойових діях на боці Вермахту на різних етапах війни у конкретних історичних умовах з урахуванням політичних змін та розвитку воєнних подій. Поєднання усіх перелічених методів дало змогу вивчити процес творення і використання іноземних збройних формувань німецьких військ у його динаміці та взаємозв’язках і якнайповніше реалізувати поставлену мету.

Наукова новизна. У дослідженні вперше:

- здійснено різноаспектний порівняльний аналіз головних положень основної літератури з досліджуваної проблеми, що дало змогу визначити ступінь її розробки і виявити найпоширеніші дискусійні й малодосліджені питання, які потребують вивчення;
- опрацьовано велику кількість документів та інших джерел, які раніше не були залучені до наукового обігу;
- подано загальний аналітичний огляд архівних, мемуарних та інших матеріалів з теми на підставі зіставлення виявлених джерел різного походження з багатьох країн;

¹ *Боляновський А.* Дивізія “Галичина”. Історія / *Андрій Боляновський*. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2000; *Боляновський А.* Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939–1945) / *Андрій Боляновський*. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 2003.

- удосконалено методику дослідження проблеми, зокрема, застосовано традиційні й новітні методологічні підходи до її висвітлення, що сприяло її різносторонньому сприйняттю й уможливило реалізацію визначених завдань і мети дослідження;
- запропоновано загальну схему історії інонаціональних військових одиниць ЗС Німеччини, що узагальнює запроваджені іншими авторами схеми змістовних конструкцій дослідження;
- здійснено порівняльний аналіз передумов і обставин творення різних іноземних збройних формацій німецьких військ, розкрито першопричини та цілі прони-мецької орієнтації політичних та громадських угруповань, які підтримували і допомагали реалізовувати проекти їх творення;
- проблему готовності сотень тисяч людей воювати на боці націонал-соціалістичної Німеччини розглянуто як суспільно-політичний феномен, розуміння причин якого принципово важливе у процесі дослідження історії військової експлуатації іноземців цією країною у роки Другої світової війни;
- комплексно проаналізовано розбіжності у політичних критеріях під час творення німецькими установами іноземних формувань із представників державних та бездержавних народів і з'ясовано спільні позиції й розходження між представниками вищого державного керівництва й військового командування Німеччини у питаннях використання цих формацій як політичних та мілітарних факторів, простежено особливості її планів щодо окремих країн та народів й залежність від цих планів творення і використання інонаціональних формувань;
- з'ясовано роль керівних відомств Німецького Райху в творенні іноземних моно-та поліетнічних військових одиниць німецької армії й досліджено їх роль в його окупаційній політиці та східноєвропейській політичній стратегії, а також визначено основні чинники впливу, що зумовили загальні тенденції політики цієї країни щодо згаданих формувань;
- здійснено порівняльний аналіз значення різних іноземних формувань у структурі ЗС Німеччини, охарактеризовано основні форми їх використання (у психологічній війні, у протипартизанських акціях, на фронті, як допоміжні частини для виконання вартових і охоронних функцій у тилу) й уточнено чисельні дані про приблизну кількість тих іноземців за національною ознакою, які служили в цих військових одиницях;
- доведено закономірність кризи політики вербування й примусової мобілізації іноземців до німецького війська унаслідок бруталного курсу окупаційної політики нацистської Німеччини на окупованих нею територіях й ігнорування національних інтересів та соціальної дискримінації їхнього населення;
- висвітлено основні форми військового використання іноземних формувань німецької армії;
- уточнено біографічні дані про командирів окремих німецьких іноземних формувань;
- комплексно охарактеризовано політику країн антигітлерівської коаліції щодо полонених військовослужбовців згаданих формувань в останні воєнні й у повоєнні роки й з'ясовано її відмінності у різних країнах.

Пропонована праця виконана на стику всесвітньої, військової та політичної історій. У монографії висвітлено важливі політичні, психологічні, соціологічні, статистичні та інші аспекти теми. Історія іноземних військових формувань у ЗС Німеччини

вперше стала предметом міждисциплінарного дослідження, котре виконано на підставі вивчення питань історії Німеччини, всесвітньої історії, історії країн Європи й Азії та військової історії. Одними з головних аспектів наукової новизни авторської праці є переосмислення проблеми, що є предметом вивчення, в світлі сучасних досягнень історичної науки, відсутність ідеологічних обмежень і заборон під час аналізу, притаманних для окремих публікацій інших авторів. На відміну від праць, в яких побіжно висвітлено окремі питання теми дослідження, в монографії проблему вивчено всебічно, з'ясовано складність і суперечність пов'язаних із нею подій та явищ.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що його основні положення й значний фактичний матеріал можуть бути використані у процесі вивчення питань історії Другої світової війни, під час написання узагальнюючих праць з вітчизняної історії, у процесі підготовки спеціальних видань з військової історії країн Європи і Азії, а також для досліджень з історії цих країн періоду німецько-радянської війни. Інформаційні матеріали і висновки праці можуть бути корисними під час викладання всесвітньої історії, історії Німеччини, історії зарубіжних країн й інших гуманітарних наук у вищих навчальних закладах. Основні положення монографії можна використати у навчальних посібниках і для читання спеціальних курсів з історії тоталітарних систем періоду Другої світової війни.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження теми апробовані в доповідях і виступах на всеукраїнських і міжнародних конференціях² та в публікаціях автора³.

² Ось лише окремі з них: Українські військові формування у складі збройних сил Німеччини у 1941–1945 рр. // Перша Українська дивізія Української національної армії: історія створення та національно-політичне значення. Науково-практична конференція (Львівський історичний музей; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Львів, 21–22 вересня 2000 р.); Східноєвропейські військові формування у збройних силах Німеччини у роки Другої світової війни // Міжнародна наукова конференція “Україна у Другій світовій війні” присвячена 60-й річниці її завершення (МОН України; Національний університет “Львівська політехніка”; Львів, 25–26 травня 2005 р.); *Українці і Polacy w niemieckich formacjach policyjnych na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1942–1944* (XII międzynarodowy seminarium historyczny “Polska-Ukraina”: Trudne pytania; Toruń, 12–13.10.2006 г.); Иностранные военные формирования в Вооруженных силах Германии в 1941–1945 гг.: восточноевропейский вариант // Международная конференция “Россия как часть Европы” (Германский институт в Москве; Фонд Герды Хенкель; Москва, 21–23 сентября 2011 г.); Моделі поведінки східноєвропейців в умовах нацистського “нового порядку” // Міжнародна наукова конференція “Історія, політика і культура в Східній Європі” (Державна Східноєвропейська вища школа; Перемишль, 10 липня 2012 р.).

³ Див., наприклад, статті: *Боляновський А.* “Акція Власова” у політиці Третього Райху на завершальному етапі німецько-радянської війни / *Андрій Боляновський* // Проблеми слов'язознавства. – Вип. 55. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. – С. 64–77; *Боляновський А.* Іноземні військові формування в Збройних силах Німеччини у роки Другої світової війни / *Андрій Боляновський* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету (РДГУ). Збірник наукових праць (Рівне). – 2005. – Вип. 4. – С. 73–86; *Боляновський А.* Латвійці і галицькі українці у Збройних силах Німеччини в 1943–1945 рр.: порівняльний аналіз / *Андрій Боляновський* // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис (Івано-Франківськ). – 2005. – Вип. 11. – С. 125–133; *Боляновський А.* Східноєвропейські військові формування у Збройних силах Німеччини у роки Другої світової війни / *Андрій Боляновський* // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” (Львів). – 2005. – № 541: Держава та армія. – С. 125–132; *Боляновський А.* Козацькі військові

Структура роботи. Дослідження ґрунтується на проблемно-хронологічному принципі викладу матеріалу. Структура монографії визначається її метою і завданнями, логікою дослідження. Праця складається з вступу, шістьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та переліку основних скорочень. Оскільки на останні два з половиною роки німецько-радянської війни припав час найбільшого зростання кількості інонаціональних збройних формувань німецьких військ і максимального зростання зацікавлення ними різних установ Німеччини, цьому періодові їх історії присвячено найбільші за обсягом два останні розділи книги.

Фахові поради щодо архівних матеріалів і допомогу інформацією з проблематики дослідження автору надали такі спеціалісти з проблем Другої світової війни, яким автор дякує за консультації: доктор Дітер Поль (Dieter Pohl) (ФРН), кандидат історичних наук Сергій Дроб'язко (Москва, РФ), доктор історичних наук, професор Алексей Літвін (Мінськ, Республіка Білорусь), Георгій Мамуліа (Франція).

Цінні методичні поради й рекомендації запропонував науковий редактор доктор історичних наук, професор Михайло Швагуляк (Львівський національний університет ім. Івана Франка), якому автор зобов'язаний висловити щиро вдячність.

Автор висловлює найсердечнішу подяку за всебічну допомогу і максимальне сприяння під час опрацювання архівних фондів та бібліотек Німеччини особисто президентці Університету Бундесверу в Мюнхені, професорці Меріт Нігусс (Meriethe Niehuss).

Особливу вдячність за підтримку й можливість ознайомлення з джерельною базою німецьких архівів автор висловлює Фондації Герди Генкель (*Gerda Henkel Stiftung*) у Дюссельдорфі особисто її голові докторові Міхаелеві Ганслеру та її співробітниці пані Ірені Гофедітц, без підтримки яких поява цього дослідження була б неможливою.

Автор також щиро дякує особисто проректору з науково-педагогічної роботи та соціального розвитку Національного університету “Львівська політехніка” Богдану Васильовичу Морклянику і його заступникові Володимир Петровичу Залуцькому, які допомогли у виданні цієї книги.

формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.) / *Андрій Боляновський* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. Збірник наукових праць (Рівне). – 2006. – Вип. 7. – С. 180–188; *Боляновський А.* Німецька пропаганда серед вихідців із СРСР у німецьких військах у 1942–1944 рр. / *Андрій Боляновський* // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей / МОН України, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, факультет історії, політології та міжнародних відносин, кафедра міжнародних відносин, кафедра міжнародної інформації (Чернівці). – 2006. – Т. 12–13. – С. 37–42; *Боляновський А.* Перед дилемою расових догм і утилітаристського прагматизму: перші контингенти осіб іноземного походження в німецькій армії у 1940–1941 рр. / *Андрій Боляновський* // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки (Острого). – 2006. – Вип. 6. – С. 373–383; *Боляновський А.* Правовий статус військовослужбовців іноземних військових формувань у Збройних силах Німеччини у 1941–1945 рр. / *Андрій Боляновський* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. Збірник наукових праць (Рівне). – 2006. – Вип. 8. – С. 136–147; *Боляновський А.* Політика Третього Райху щодо військового використання литовців у 1941–1944 рр. / *Андрій Боляновський* // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця] (Тернопіль). – 2006. – Вип. 6. – С. 202–206; *Боляновський А.* Політика держав антигітлерівської коаліції щодо військовополонених іноземних збройних формувань німецьких військ / *Андрій Боляновський* // Гуманітарний журнал (Дніпропетровськ). – 2006. – Зима–весна. – № 1–2 (25–26). – С. 105–117.